

พรหมในทัศนะพุทธปรัชญา Brahma in the View of Buddhism

พระมหาโสฬส ชนุตโตโม (พรหมมา)

Phramaha Sorosd Chanutmo (Promma)

นักวิชาการอิสระ

Independent Scholar

วัดอินทารามวรวิหาร

แขวงบางยี่เรือ เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร

Wat Intharamworawihan

Bang Yi Ruea Subdistrict Thonburi, Bangkok

วันที่รับบทความ (Received) : 23 กุมภาพันธ์ 2563

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 20 มีนาคม 2563

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 23 มีนาคม 2563

บทคัดย่อ

พรหมในทัศนะพุทธปรัชญาแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ 1. พรหมที่เป็นบุคคลาธิษฐาน 2. พรหมที่เป็นธรรมาธิษฐาน พรหมที่เป็นบุคคลาธิษฐาน ได้แก่ เทวดาจำพวกหนึ่ง ที่อยู่ชั้นพรหมโลก ซึ่งเป็นชั้นที่สูงกว่าสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น ที่เรียกว่าชั้นกามาวจรโลก จะถูกเรียกว่า พรหม บุคคลาธิษฐาน พรหมมี 2 กลุ่ม คือ 1. กลุ่มที่เป็นเทวดาชั้นสูงที่มีกำเนิดแบบโอปปาติกะ โดยอุบัติขึ้นมาถือกำเนิดด้วยเหตุแห่งกุศลกรรมที่เกิด จากการเจริญสมถกรรมฐานจนสำเร็จ 2. กลุ่มบุคคลที่มีคุณธรรมสูงที่มีความประพฤติปฏิบัติที่ประเสริฐตั้งเป็นพรหม เช่น มารดาบิดา ครูบาอาจารย์ อริยบุคคล เป็นต้น ส่วนธรรมาธิษฐานพรหม คือ การยกธรรมมาแสดงเป็นพรหม หรือเป็นปฏิบัติไปสู่ความเป็นพรหม คือ พรหมวิหาร 4 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

คำสำคัญ: พรหม, พุทธปรัชญา, แนวคิด

Abstract

A Critical of Concept of Brahma in Philosophy of Vedanta in the view of Buddhist Philosophy, In the Concept of Brahma in Buddhist Philosophy is divided into two: 1. A person's brahma, 2. The principle of dhamma, so, A person Brahma is taller than the Heavenly Angel 6 than all angels, Thant It's called Brahma. A person Brahma is divided into two groups: 1. Brahma was born in heaven because of the power of access to meditate, And 2. A person with the moral virtues of performing morality like a Brahma: There are parents, teachers and monks, etc. The dhammathathip abbreviation is to raise the dhamma to perform as prom or as a pro-prom, namely Brahma vihara iv, mercy, Kindness, mutita, ubekha.

Keywords: Brama, Buddhist Philosophy, Concept

บทนำ

เรื่องพรหมกับความเป็นสาเหตุแห่งสรรพสิ่งนี้เป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที่ปรากฏในคัมภีร์ของปรัชญาศาสนาของอินเดียรวมทั้งพุทธปรัชญาด้วยที่ถือกำเนิดจากดินแดนประเทศอินเดียที่ยุคสมัยนั้นซึ่งมีแนวคิดความเชื่อเรื่องพรหมกับความเป็นสาเหตุยังลึกลับซึ่งเช่นกัน แต่กลับมีมุมมองขัดแย้งกับระบบความเชื่อในปรัชญาศาสนาอินเดียอย่างสิ้นเชิง ทว่าจะอธิบายเชิงเหตุผลในทัศนะพุทธศาสนาต่อปัญหาดังกล่าวเป็นเบื้องต้น อาจกล่าวได้ว่าพุทธปรัชญามีมุมมองว่าสรรพสิ่งที่กำเนิดทั้งรูปธรรมและนามธรรมเป็นกฎธรรมชาติมิใช่เป็นสิ่งที่พรหมเป็นผู้สร้างขึ้น กล่าวคือเป็น “สังขตธรรม” อันมีปัจจัยปรุงแต่งเป็นสาเหตุ เป็นกฎธรรมชาติ กฎแห่งเหตุและผลคือเพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ (ส.นิทาน.(ไทย), 16/6)

จากพุทธพจน์นี้ชี้ให้เห็นได้ว่าพุทธศาสนามีมุมมองมูลเหตุแห่งสรรพสิ่งในแบบธรรมชาติที่มีเหตุปัจจัย ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือว่าสิ่งไม่มีชีวิตย่อมอยู่ภายใต้กฎนี้ (สุนทร ฐ รังสี, 2552:14) กล่าวได้ว่าพุทธปรัชญาเป็นธรรมชาตินิยมในเชิงสัมพันธ์ในแบบวิวัฒนาการของสรรพสิ่ง นี้เท่ากับพระพุทธศาสนาปฏิเสธเรื่องพรหมผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เหตุที่พุทธปรัชญาปฏิเสธเรื่องพรหมกับความเป็นสาเหตุ ว่าตามทัศนะพุทธปรัชญาคือว่า “พระพรหม” นั่นคือผู้ที่ได้สำเร็จฉะนาคือยังเวียนว่ายตายเกิดหลังจากตายแล้วได้เข้าถึงพรหมโลก ด้วยฉะนาคที่ยังไม่เสื่อม ส่วนพรหมจะอยู่ชั้นไหนขึ้นกับอำนาจของฉะนาคของผู้ที่บรรลุมรรค พระพรหมจึงมีภูมิอาศัยเป็นชั้น ๆ ตามระดับภาวะจิตที่สูงกว่ากันตามชั้นภูมิธรรม ดังความในภาสาลีแปลว่า “บุคคลเจริญบุญฉะนาคได้อย่างสามัญ ไปเกิดที่ไหนบุคคลเจริญบุญฉะนาคได้อย่างสามัญ ไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นพรหมปาริสัชชา” (อภิ.วิ. (บาลี), 35/1024/516) และความว่า แปลว่า ท้าวมหาพรหม ในคำทั้งหลายมีคำว่าสหัสพรหมทวิสหัสพรหม ดังนี้ เป็นต้น ท่านเรียกว่า พรหม (ม.ม.อ. (บาลี), 1/37)

อย่างไรก็ตาม ปัญหาเรื่องพรหมของระบบปรัชญาศาสนาอินเดีย หากพิจารณาจะเห็นได้ว่าพรหมกับความเป็นสาเหตุในเชิงอภิปรัชญาทำนองนี้ ยังเป็นข้อถกเถียงของปรัชญาเมธีมาทุกยุคทุกสมัยเป็นระยะเวลานานกว่า 2,000 ปีจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะว่ายังไม่สามารถหาข้อยุติสรุปยืนยันได้ว่านักปรัชญาฝ่ายใดหรือนักศาสนาไหนถูกต้องและเป็นที่ยอมรับโดยไม่มีข้อโต้แย้ง ถึงจะมีแนวคิดความเชื่อยอมรับเรื่องพรหมเหมือนกัน แม้แต่พุทธปรัชญาเถรวาทก็ยังโต้แย้งในเชิงปฏิเสธพรหมกับความเป็นสาเหตุ ทั้งนี้ จึงทำให้มีผู้คนสงสัยและมีความสนใจเป็นจำนวนมากในเชิงเหตุผลว่าทำไมระบบแนวคิดของพุทธปรัชญาที่ถือกำเนิดมาจากดินแดนอินเดียเช่นกันแต่ทำไมกลับเห็นว่าสรรพสิ่งเป็นกฎธรรมชาติ ในข้อนี้ผู้เขียนจะได้อธิบายเพื่อกระทำให้แจ่มแจ้งในบทความนี้เพื่อเป็นประโยชน์ต่อผู้สนใจใคร่ในการศึกษาเป็นลำดับต่อไป

ความหมายของพรหม

ตามความเชื่อในคัมภีร์พระเวทและอุปนิษัทถือว่าพรหมคือความจริงสูงสุดหรืออันติมสัจ (Ultimate reality) ตรงกับความคิดสิ่งสมบูรณ์ (The Absolute) ของปรัชญาตะวันตก ส่วนคำว่า “พรหมณ์” มีที่มาจาก “พรุห” มีความหมายว่า เจริญเติบโตหรือวิวัฒน์ โดยเดิมทีเดียวคำว่า พรหมณ์หมายถึงการบูชาโยธแต่ต่อมามีความหมายเปลี่ยนเป็นหมายถึงผู้สวดสรรเสริญเทพเจ้า ในที่สุดคำนี้ได้ถูกใช้ในความหมายใหม่ว่า ความจริงสูงสุดหรืออันติมสัจ ซึ่งได้พัฒนาการเป็นโลกและสรรพสิ่งในโลก ฉะนั้น คำว่าพรหมจึงหมายถึงสิ่งที่เปี่ยมคุณลักษณะของสรรพสิ่ง กล่าวคือสรรพสิ่งล้วนมาจากพรหมณ์ จุดเริ่มต้นของปรัชญาพระเวทก็คือความเชื่อในเรื่อง “อาตมัน” และ “พรหมณ์” นั่นเอง หาก

วิเคราะห์ตามอุปนิษัท ที่เรียก “อันติมสัจจ์” หรือว่า “พรหมัน” เอกนิยมทางมโนภาพ (Idealistic Monism) หรือจะเรียกว่ามโนภาพนิยมหรือจิตนิยมชนิดเอกนิยม ในเชิงเหตุผลอุปนิษัทยืนยันว่ามีสิ่งอันยิ่งใหญ่ที่มีอยู่ เป็นอยู่อย่างเดียวชั่วนิรันดร์ ซึ่งได้มีอยู่แล้วก่อนสิ่งอื่นใดทั้งปวง สิ่งนั้นคือ พรหม พรหมันเป็นผู้ให้กำเนิดสากลโลก มีอยู่ได้ด้วยตัวเอง เป็นเหตุอย่างเดียวโดยไม่เป็นผลของสิ่งใดอีก กล่าวคือทุก ๆ สิ่งเกิดแยกออกไปจากพรหม (สมัคร บุราวาส, 2544:75)

ส่วนพรหมตามทัศนะพุทธปรัชญามีความหมายว่า ผู้เจริญ รุ่งเรือง ความประเสริฐ และความบริสุทธิ์ เพราะผลของบุญกุศลที่ได้เจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุมานแล้วมานไม่เสื่อมในขณะที่ยังมีชีวิต อุบัติเป็นพรหม ดังมีความที่แปลว่า เทวดาทั้งหลายที่มีความเจริญด้วยคุณพิเศษมีมานเป็นต้น อันเป็นสิ่งที่ประณีตมากเป็นต้น ฉะนั้น เทวดาเหล่านั้น จึงชื่อว่า พรหม พรหมมีสถานะเป็นเพียงสัตว์โลกชนิดหนึ่งที่เกิดบนสวรรค์ แต่ระดับของพรหมขึ้นอยู่กับคุณพิเศษมีมานที่สำเร็จชั้นภูมิ (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, 2551: 63)

กล่าวโดยสรุปว่า พรหมว่าตามคัมภีร์พระเวทและอุปนิษัทคือความรู้อันศักดิ์สิทธิ์ ความเจริญ สิ่งสูงสุด ถือว่าพรหมคือความจริงสูงสุด (Ultimate reality) สรรพสิ่งขึ้นอยู่กับพรหม กล่าวคือพระเจ้ามีอำนาจในการดลบันดาล ซึ่งต่างจากมุมมองพุทธปรัชญาถือว่า พรหมมีเจริญรุ่งเรืองไปในทางปฏิบัติโดยหมายถึงพรหมเป็น 2 ประเภท คือ บุคคลาธิษฐาน และธรรมาธิษฐาน พรหมจึงมีสถานะเป็นเพียงบุคคลที่สำเร็จมาน แล้วมานไม่เสื่อมไปเกิดเป็นพรหมในชั้นพรหมโลกเท่านั้น ดังนั้น ความหมายในทัศนะพุทธปรัชญาจึงไม่ใช่หมายถึงว่าพระพรหมเป็นพระเจ้าผู้สร้าง เป็นสิ่งศักดิ์ทำการบูชาอันวอนขอพรเพื่อให้ท่านดลบันดาลให้ได้ พรหมก็คือสัตว์โลกชนิดหนึ่งที่อยู่ในระดับสุขคติเช่นเดียวกับมนุษย์ ซึ่งยังมีกิเลสและยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสารเช่นเดียวกับมนุษย์

ประเภทและลักษณะคุณสมบัติของพรหม

ประเภทของพรหมในทัศนะพุทธปรัชญาแบ่งเป็น 2 ประเภทคือ บุคคลาธิษฐาน และธรรมาธิษฐาน พรหมทั้ง 2 ประเภทนี้สอดคล้องกับสคุณพรหมและนิรคุณพรหมในอุปนิษัทมีในทัศนะปรัชญาอินเดียเช่นกัน แต่คุณสมบัติของพรหมทั้งสองประเภทในพุทธศาสนาถูกใช้เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ เพื่อใช้เป็นคำสั่งสอนแก่พุทธศาสนิกชนโดยมุ่งเน้นไปเพื่อประโยชน์ต่อการดำเนินวิถีชีวิตทั้งทางโลกและทางธรรม และหลักคุณธรรมนี้เป็นเครื่องมือยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในสังคม กล่าวคือเป็นข้อปฏิบัติชัดเจน หรือจัดระเบียบทางสังคม เหตุที่กล่าวเช่นนั้นเนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์สังคมมีการที่จะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มย่อยและกลุ่มใหญ่ หากไม่มีกฎระเบียบ หรือคุณธรรมเป็นเครื่องมือยึดเหนี่ยวจิตใจ ย่อมทำให้เกิดผลการกระทบกระทั่งซึ่งกันและกันได้

หากพิจารณาจะเห็นว่าหลักคุณธรรมพรหมวิหาร 4 นี้ มุ่งเน้นให้สังคมดำเนินวิถีชีวิตด้วยการอยู่รวมกันด้วยความรักความเมตตาเกื้อกูลซึ่งกันและกันและใช้เปรียบกับบุคคลที่มีคุณธรรมสูง ผู้มีภาวะจิตใจที่ประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม 4 เช่น พระพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวกทั้งหลายที่ล้วนเป็นผู้บรรลุอรหิมรรคแล้ว ซึ่งมีสภาวะจิตบริสุทธิ์ตั้งมั่นในพรหมวิหารธรรม 4 อันเป็นเครื่องอยู่ประเสริฐ นอกจากนั้น พระพุทธองค์ทรงใช้หลักคุณธรรมพรหมวิหาร 4 สำหรับยกย่องพ่อแม่ว่าเป็นผู้มีคุณธรรมสูงเป็นดังพรหม ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “พรหมมาติ มาตาปิตโร” (อง.ติก.(ไทย), 20/31/127) หมายถึงพ่อแม่เป็นพรหมของบุตร ที่กล่าวว่าพ่อแม่เป็นพรหมของบุตร เพราะความที่พ่อแม่เป็นผู้ที่มีพรหมวิหาร 4 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และ อุเบกขา ครบถ้วนบริบูรณ์

นอกจากนี้ พรหมวิหารธรรมนี้ถือว่าเป็นคุณธรรมสำหรับผู้ใหญ่ที่มีต่อผู้น้อย เช่น คุณธรรมของครูบาอาจารย์ที่มีต่อลูกศิษย์ หรือคุณธรรมของผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครองเป็นต้น ส่วนพรหมที่เป็นธรรมาธิฐานในทศนระพุทธศาสนานั้นคือการยกหัวข้อธรรมสำหรับความเป็นพรหม หรือปฏิบัติที่เป็นหนทางนำไปสู่ความเป็นพรหม คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล ซึ่งหมายถึงอริยมรรคมีองค์ 8 และพรหมวิหารหรือ อัปปมัญญา จะเห็นว่าหลักคุณธรรมพรหมวิหาร 4 นี้มีคุณประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรม

สรุปว่า พุทธปรัชญาปฏิเสธระบบแนวคิดของปรัชญาที่เชื่อว่าพรหมเป็นเทพเจ้าสิ่งสมบูรณ์ มีฐานะผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง เป็นอมฤตและดำรงอยู่ในสถานะอย่างเดิวนตลอดกาล พุทธปรัชญาเถรวาทไม่มองพรหมในแง่สิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุดที่อยู่ในฐานะเทพเจ้า ไม่มองในแง่พรหมมีคุณสมบัติสร้างสรรค์พลังตามความเชื่อของปรัชญาอินเดียทั่วไป ทั้งนี้พุทธปรัชญาถือว่าบุคคลที่เป็นพรหมได้ด้วยบรรลुरुปฌานและอรุปฌานด้วยการพัฒนาจิตมีคุณธรรมสมบัติได้แล้วไปเกิดเป็นพรหมเสวยผลทิพยสมบัติในชั้นพรหมโลก กล่าวคือคุณสมบัติของพรหมนี้ บุคคลใดก็ตามเมื่อมีความพยายามประกอบกรรมอันเป็นกุศลชั้นสูงจนสำเร็จเป็นรูปาวจรกุศลธรรม หรือ อรูปาวจรกุศลแล้ว บุคคลนั้นย่อมจะได้รับผลแห่งกรรมดีขั้นสูงนี้ เมื่อเขาถึงแก่อสัญชีพิตักษัยตายจากโลกนี้ไปแล้วย่อมเกิดในชั้นพรหมโลก ทั้งนี้ จะเห็นว่าบุคคลาธิฐานนี้พุทธศาสนาใช้สำหรับยกย่องเปรียบบุคคลที่มีคุณธรรมได้ตั้งเป็นพรหม ส่วนธรรมาธิฐานนั้นใช้สำหรับยกเป็นหัวแสดงหลักธรรมแห่งการเข้าถึงความเป็นพรหม นี่คือการเห็นแย้งและปฏิเสธคุณสมบัติพรหมในทศนระปรัชญาอินเดียในยุคพระเวทและอุปนิษัตโดยสิ้นเชิง

ลักษณะคุณสมบัติของพรหมกับอัตตา

เรื่องพรหมเป็น “อัตตา” ในทศนระปรัชญาอุปนิษัตประเด็นข้ออ้างทฤษฎีความเชื่อว่าพรหมเป็นสัจธรรมสูงสุดในปรัชญาอุปนิษัต ความว่าพรหมนั้นเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้และไม่มีวันเปลี่ยนแปลง พรหมนั้นคืออันติมสังขหรือสิ่งสมบูรณ์ ซึ่งแสดงตัวเองเป็นทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ส่วนอาตมมันบางครั้งก็ใช้แทนตัวตนย่อย ซึ่งอุปนิษัตถือว่าเป็นการสำแดงให้ปรากฏเป็นตัวตนย่อยเรียกว่าตัวตนสากล หรือปรมาตมมัน ปรมาตมมันนี้ไม่ถูกจำกัดด้วยสิ่งใด แต่ชีวาตมมันถูกจำกัดด้วยร่างกาย ร่างกายมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงและสลายไป ส่วนชีวาตมมันจะคงสภาพเดิมอยู่ตลอดไป ทั้งนี้ ก็เพราะชีวาตมมันนั้นเป็นส่วนหนึ่งของปรมาตมมันหรือตัวตนสากลนั่นเอง นี่คือการยืนยันว่าพรหมนั้นเป็นอมตะนิรันดร์ “อัตตา” (เที่ยง - ไม่ตาย) สรรพสิ่งอาจเปลี่ยนแปลงย่อยสลายไปได้ยกเว้นพรหมนั้น จะเห็นแนวคิดปรัชญาอินเดียได้แสดงคุณสมบัติของพรหมมีลักษณะยืนยันในเชิงอภิปรัชญา (Metaphysical)

ข้อปฏิเสธพรหม “อัตตา” ในทศนระของพุทธปรัชญาในการที่จะกล่าวปฏิเสธความเห็นเรื่องอัตตาของปรัชญาอินเดีย ในพุทธศาสนาบางพระสูตรกล่าวถึงและยอมรับว่าอัตตาหรือตัวตนมีอยู่ แต่อัตตาในทศนระพุทธศาสนาหมายถึงร่างกายและจิตใจ ไม่ใช่ในแง่ที่เป็นสิ่งที่สมบูรณ์ หรือปรมาตมอัตตา เพราะไม่มีหลักฐานใดบ่งว่า พุทธศาสนาปฏิเสธสมมุติอัตตาและยอมรับปรมาตมอัตตาเลย พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่ามีอัตตาในความหมาย ที่คนธรรมดาใช้กันโดยสมมุติเพื่อประโยชน์บางประการ อัตตาในแง่นี้อาจจะมุ่งถึงร่างกายหรือเบญจขันธ์ เช่น คน สัตว์ หรืออาจจะใช้ในความหมายที่บ่งถึงจิตใจ รวมความเพื่อใช้ในการฝึกฝนอบรมกายและจิต ซึ่งพุทธปรัชญาจะใช้คำว่าอัตตา แทนคำที่เรียกว่า เบญจขันธ์ซึ่งสมมุติเรียกกันเป็นอัตตาเป็นต้นอันนี้ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รูปคือร่างกายที่ประกอบด้วยธาตุ 4 ดิน น้ำ ไฟ ลม.. วิญญาณคือจิตที่ส่วนที่รับรู้อารมณ์ เวทนา สัญญา สังขาร เรียกว่า เจตสิก เป็นสิ่งที่เกี่ยวกับจิต หมายความว่าเมื่อเกิด

วิญญาณขึ้นในคราวใด เวทนา สัญญาและสังขาร ก็เกิดขึ้นพร้อมกันทันที ทั้งหมดนี้แบ่งอย่าง
 หยิบๆ ได้ 2 ส่วนคือรูปกับกาย

ทั้งนี้ หากเทียบเคียง“อตฺตา” ในพุทธศาสนากับ “อตฺตา” ในปรัชญาอุปนิษัทนั้นได้ 2
 ลักษณะ คือ 1. ตัวตนสากล ที่เรียกว่า ปรมัตถ์ หรือพรหมัน มีอยู่ในภาวะที่เป็นอันติมสัจ ไม่ถูก
 จำกัดด้วยสิ่งใด ๆ มีความสมบูรณ์สูงสุด 2. ตัวตนย่อย ที่เรียกว่า ชีวตมน์ หรืออาตมน์ จะถูกจำกัด
 ด้วยร่างกาย อันเปรียบเหมือนเป็นอาภรณ์ที่ห่อหุ้มชีวตมน์อยู่ เมื่อยังมีวิชาชีวตมน์ ก็จะไปอาศัย
 อยู่ในร่างกาย เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะ จนกว่าจะกำจัดอวิชชาให้หมดไป (รศ.ดร.ประยงค์ แสง
 บูรณ, 2547: 223/229)

ส่วนพรหมทั้ง 2 คือ สคุณพรหมและนิรคุณพรหมในอุปนิษัทมีลักษณะเป็นอตฺตานัน จัดแบ่ง
 ออกเป็นความจริง 2 ระดับ คือ (อภิ.ก.อ.(ไทย),80/219/221) (2) ระดับสมมติสัจจะ หมายถึงความ
 จริงที่มนุษย์ตกลงยอมรับร่วมกัน โดยตัวของมันเองไม่มีอยู่จริง เมื่อพูดในทางศาสนาเกี่ยวข้องกับ
 จริยธรรมของความจริงในระดับสมมติ (2) ระดับปรมัตถสัจจะ ความจริงตามความหมายขั้นสุดท้ายที่
 ตรงตามสภาวะ และเท่าที่จะกล่าวถึงได้ ตัวอย่างเช่น โต้ะ เป็นคำที่สมมติเรียกวัตถุ ดังนั้น (ที.ปา.
 (ไทย),11/46/33) พระพุทธศาสนาจึงได้วางขอบข่ายความหมาย “อตฺตา” ตามทัศนะของฝ่ายที่เชื่อถือ
 ว่า มีอตฺตาตัวตนเป็นอมตะไว้ 3 ระดับ ตามความเชื่อของคนทั่วไป

นอกจากนี้ วิเคราะห์แยกส่วนประกอบในอตฺตา ที่กล่าวถึงนั้น โดยละเอียดออกจากกัน ที่มี
 ความเชื่อกันได้ 3 ประเภท และอตฺตาสมมติอีกประเภทหนึ่ง ที่พระพุทธศาสนาเสมอเข้ามามีดังนี้คือ
 (1) อตฺตาอย่างหยาบ หมายถึง อตฺตา ที่ประกอบด้วยร่างกาย (รูป) ซึ่งประกอบรวมตัวกันขึ้นมหาภูต
 ทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ และ ลม โดยมีการดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัยอย่างหยาบ ๆ ด้วยการบริโภคอาหาร
 อุณหภูมิ อากาศ เป็นต้น ได้แก่ร่างกายของมนุษย์และ สัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น (2) อตฺตาที่เกิดขึ้นด้วย
 ใจ หมายถึง อตฺตาที่เกิดขึ้นด้วยใจเป็นใหญ่ โดยไม่ต้องอาศัยบิดามารดาทำให้เกิด และเกิดขึ้นด้วย
 อวัยวะน้อยใหญ่ที่สมบูรณ์ครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ได้แก่ พวกโอปปาติกะ 3 ประเภทคือพวก
 เทวดา พวกสัตรนรก พวกรูปพรหม เป็นต้น...และอตฺตาประเภทละเอียดที่ไม่มีรูปร่างปรากฏ
 หมายถึงอตฺตาประเภทที่ดำรงชีพอยู่ได้ด้วยสัญญาเป็นหลัก ได้แก่ พวกอรุปรหม ๔ ประเภท คือ
 พวกอากาสนัญญาตนพรหม “พรหมที่ทาสมาธิอยู่ด้วยการเพ่งจิตอยู่ที่อากาศ” พวกวิญญานัญญา
 ตนพรหม “พรหมพวกที่ทาสมาธิอยู่ด้วยการเพ่งวิญญาน” พวกอากิณญัญญาตนพรหม “พรหมพวก
 ที่ทาสมาธิอยู่ด้วยการกำหนดดับความคิด” พวกเนวสัญญานาสัญญาตนพรหม “พรหมพวกที่มี
 สมาธิประณีตดับสัญญาหยาบได้เหลือแต่สัญญาละเอียดแต่ไม่แสดงอาการ” และ (3) อตฺตาที่ไม่มี
 สัญญา ได้แก่ อสัญญีสัตว์ หรือเรียกอีกอย่างว่า อสัญญีสัตตตายตนะคือสัตว์ชนิดหนึ่งที่ไม่มีสัญญา ไม่มี
 ความนึกคิดใด ๆ มีเพียงรูปรายอย่างเดียวเท่านั้นเกิดอยู่ในคราวใดที่สัญญาความทรงจำเกิดขึ้นเขาจะ
 จุตจากความเป็นอสัญญีสัตว์ทันทีหรือจุต(เคลื่อน)จากชั้นนั้น เพราะเกิดสัญญาขึ้นดังนี้ เป็นต้น

เหตุผลในการที่พุทธปรัชญาปฏิเสธอตฺตาว่าอนัตตา แปลว่า ไม่ใช่อตฺตา หรือไม่มีอตฺตา หรือ
 ไม่เป็นอตฺตา มีข้อพิสูจน์เชิงเหตุผลดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นได้ว่าสรรพสิ่งในโลกไม่ว่าจะเป็นจิตหรือวัตถุก็
 เป็นเพียงการตั้งอยู่ชั่วขณะและดับไปไม่มีอะไรเที่ยงแท้ถาวร สรรพสิ่งตั้งอยู่ชั่วขณะ เพราะตกอยู่
 ภายใต้กฎไตรลักษณ์ที่มีลักษณะ 3 ประการคือ (1) อนิจจตา ความไม่เที่ยง (2) ทุกขตา ความเป็น
 ทุกข์ (3) อนัตตาความไม่มีตัวตน รวมเรียกว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือเรียกว่า สามัญลักษณะ
 เพราะเป็นลักษณะที่เสมอกันของสิ่งทั้งปวง (พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ.ปยุตโต), 2555:103) พรหม
 ซึ่งยังคงอยู่ในกฎไตรลักษณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงไม่เป็นอมตะนิรันดร์ไปได้ ดังที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้น

จะเห็นว่า มุมมองพุทธปรัชญาปฏิเสธความเชื่อเรื่องอตฺตาหรืออาตมฺน จะตั้งอยู่หลักฐานปัญญาชั้นดังที่ปรากฏอยู่ในอนัตตลักขณสูตร ดังที่พระพุทธองค์ทรงมีความเห็นแย้งนักปรัชญาอุปนิษัทที่เชื่อว่ามีอตฺตาหรืออาตมฺนสถิตอยู่เป็นอิสระ คอยควบคุมบังคับบัญชาอยู่ภายในร่างกายและจิตใจของมนุษย์ พระพุทธเจ้าทรงมีความเห็นแย้งว่าภายในเบญจขันธ์ไม่มีทั้งผู้ครองและผู้ควบคุม นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังทรงแย้งความเชื่อปรัชญาอุปนิษัทที่กล่าวว่าอตฺตาที่สถิตอยู่เป็นอิสระภายในตัวคนเรานั้นเที่ยงเป็นนิจจัง สุขขัง พระองค์ทรงเห็นว่า แท้จริงคนเรานั้นเมื่อวิเคราะห์แล้วไม่มีอะไรอื่นนอกจากส่วนประกอบของขันธ์ 5 ที่เป็น อนิจจัง เป็นทุกข์ และปราศจากตัวตน ข้อสังเกตว่า การที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธว่า ไม่มีตัวตนในขันธ์ห้านั้น มิได้หมายความว่าไม่มีตัวตนอยู่ที่อื่น แต่ตัวตน หรืออตฺตาถาวร ยั่งยืน ดังความหมายในปรัชญาอุปนิษัทนั้น พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธโดยสิ้นเชิงว่าไม่มีทั้งภายในและที่อยู่ภายนอกขันธ์ห้า

จะเห็นว่าหลักการในพุทธศาสนาไม่ปรากฏว่ามีส่วนใดที่เป็นอตฺตาอยู่เป็นอิสระเดี่ยว ๆ หรือแทรกรวมอยู่ภายในขันธ์ 5 ของคนเราแต่อย่างใด ขันธ์ 5 ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบมีเพียงส่วนที่เป็นสสารที่เรียกว่า รูป กับส่วนที่เป็น อสสาร ที่เรียกว่า นาม อันประกอบด้วย เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณดังนี้คือ 1. รูปขันธ์ คือ ส่วนที่เป็นตัวร่างกายที่ประกอบขึ้นจากปฐมธาตุสี่ (มีทั้งหมด 24 อย่าง) 2. เวทนาขันธ์ 3. สัญญาขันธ์ 4. สังขารขันธ์ 5. วิญญาณขันธ์ ทั้งนี้ ขันธ์ทั้งห้า อับประกอบด้วยรูปและนามที่พระพุทธเจ้าทรงวิเคราะห์คือส่วนที่ประกอบกันขึ้นเป็นตัวตนไม่พบว่า มี อตฺตา อาตมฺน สถิตอยู่ภายใน ดังที่ผู้ตกอยู่ในวิชาเชื่อกันหาไม่ เพราะก็ขันธ์ห้าเมื่อแยกแยะแล้ว มีแต่ส่วนที่เป็นสสาร (รูป) หนึ่งส่วน กับที่เป็น อสสาร (นาม) อีกสี่ส่วน ที่รวมเรียกว่า จิต ซึ่งเปรียบได้กับจิตวิทยาทางตะวันตกที่แบ่งจิตออกเป็น ๓ ประเภท คือ affection ซึ่งค่อนข้างตรงกับคำว่าเวทนา Conation ตรงกับสังขาร ส่วน cognition ตรงกับความหมายของคำว่า เวทนา สัญญา วิญญาณ รวมกัน (สุวัฒน์ จันทระจำนง, 309/322)

นอกจากนี้ พุทธปรัชญาไม่ยอมรับว่าพรหมเชิงอตฺตา ไม่ยอมรับความมีอยู่ของพระเจ้าว่ามีอยู่จริง ไม่เชื่อในอำนาจของพรหมัน ปฏิเสธสิ่งที่สมบูรณ์ในตัวเอง ซึ่งหมายถึงปฏิเสธสิ่งซึ่งดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง โดยที่ไม่อาศัยสิ่งอื่นเป็นเหตุปัจจัย ถ้ามีสิ่งดังว่านี้มี มันก็จะดำรงอยู่อย่างนิรันดร์ (วิทย์ วิศทเวทย์, 2553:21) ถึงแม้ เทวนิยมอย่างเวทานตะยีนยันความมีอยู่จริงและมีอยู่อย่างอิสระของอตฺตา (อาตมฺน) แต่พุทธศาสนาปฏิเสธความเป็นหรือมีอตฺตาเพราะขาดคุณสมบัติ 4 ประการ คือ (1) ความสมบูรณ์ (2) ความเป็นอันตมิสัจจ (3) ความมีอย่างอิสระ (4) ความมีสาระ ซึ่งนักปราชญ์ในยุคหลังเช่น ท่านวสุพินธ์กล่าวว่าอาตมฺนและธรรม(จิตและวัตถุ)เป็นเพียงสมมติฐานผิเผินไม่ใช่เรื่องจริงจึงแต่อย่างใด วิญญาณ (อตฺตา,อาตมฺน,ชีวาตมฺน)และโลก (หรือจิตกับวัตถุ)มีอยู่อย่างสัมพันธ์กัน ไม่มีสภาวะสูงสุดใดที่จะมากำหนดจิตและวัตถุ ท่านนาคคารุณผู้ก่อตั้งนิกายอรรถยมิกะกล่าวอย่างขึ้นไปกว่า “สังฆตธรรมกัฏฐิ อสังฆตธรรมกัฏฐิ โดยปรมาตฺถแล้วย่อมมีภาวะอันเดียวกันคือศูนย์ตา (ความว่าง) บาปบุญสัตว์แม้กระทั่งนิพพาน ว่าโดยปรมาตฺถมีสภาพเหมือนกับคือศูนย์ตา(สรวม คุณยม) ทั้งโลกียธรรมและ โลกุตตรธรรมไม่มีโดยตัวเอง” (พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วังจันทร์, รศ.ดร.), 2556:17) เนื่องจากพุทธปรัชญาปฏิเสธในเรื่องอตฺตามาโดยตลอดดังได้กล่าวมาแล้ว จึงถือว่าหลักความเชื่อในทางพุทธศาสนาไม่สุดโต่งไปในทางใดทางหนึ่งระหว่างผู้ที่เชื่อในความมีอตฺตา คือ อุกฤษฏ์ทฤษฏีที่เห็นว่าชีวิตอยู่ยั่งยืนตลอดไป กับ สัสสตทฤษฏี ที่เชื่อว่าตายแล้วสูญไม่มีสิ่งใดเหลือ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสอนว่าทั้งสองทฤษฎีถือเป็นมิจฉาทฤษฏี ไม่ควรยึดถือ

ลักษณะคุณสมบัติของพรหมกับการเกิดเป็นพรหม

ทัศนะพุทธปรัชญาเห็นว่า พรหมคืออุปัติเทวะ (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, 2551:37) มีการเกิดแบบอุปปาตีกะ ซึ่งมีคุณลักษณะสมบัติ กายตรง มีรัศมีแผ่ซ่านออกจากร่างกายรุ่งเรืองสว่างไสว มีเสียงอันไพเราะประกอบลักษณะมีองค์ 8 ประการ แต่พรหมมีอายตนะไม่เท่ากับมนุษย์ คือ รูป พรหมจะมีอายตนะ 3 คือ ตา หู และใจ เพราะรูปพรหมนั้นไม่รูปจักกลืนหอมหรือกลืนเหม็นจึงขาดสัมผัสทางจมูก ไม่เสพอาหารสามัญทั่วไป เพราะอ้อมด้วยมานสมาบัติ จึงขาดสัมผัสทางลิ้น มือสัมผัสก็ไม่รู้สึกรู้สึ เพราะขาดสัมผัสทางกาย ดังข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สังขสัจจะซึ่งแปลว่า ความบังเกิดขึ้นแห่งกลิ่น รส และโอชา ในรูปพรหมนั้นย่อมหาไม่ได้ เพราะมีกำหนดธาตุตอนต้น 5 ธาตุ เพราะความไม่เป็นความเป็นไปแห่งโณภูมิจึงขาดแห่งธาตุทั้งหลาย พรหมมีภาวะจิตที่ปราศจากความพอใจในสิ่งที่ เป็นโลกียวิสัยกล่าวคือจะไม่มี ความยินดีในความน่ารักของสตรีเพศและสิ่งบันเทิง แต่พรหมย่อมยินดีและชื่นชมอยู่ในความสุขอันแต่เกิดจากฌาน(ที.ม.(ไทย),10/127/73)

ทั้งนี้ พรหมนั้นลดละกิเลสทั้ง ๓ คือ ราคะ โทสะ โมหะ ได้ด้วยวิธี “วิกัมภนปหานะ” โดยการละนิรแ้วด้วยการข่มไว้ นี่คือนิยามลักษณะสมบัติที่มีแก่บุคคลผู้เจริญภาวนาจนบรรลุปฐมฌาน ส่วนรูปพรหมนั้นไม่มีตัวตนเพราะรังเกียจว่าการมีตัวตน ครั้งได้สำเร็จตถุฌานแล้วก็ยังไม่พอใจ หวังจะได้ฌานชั้นสูงยิ่งไปโดยมากคำนึงในใจว่า “อันตัวตนอัตภาพร่างกายนี้ไม่ตักหนา กอบไปด้วยทุกข์โทษาประมาณมิได้ เช่น มนุษย์บุคคลจะทำโทษทำร้ายกันประหนึ่งเป็นบ้า ฆ่าฟันประหัตประหารซึ่งกันและกัน” ราพึงอยู่ดังนี้ ไม่พอใจในภาวะที่ไม่มีตน ไม่มีรูปกาย จึงบำเพ็ญภาวนาจนสภาวะจิตเหลือเพียงอารมณ์เดียวเท่านั้น ส่วนทิพยสมบัติพรหมในชั้นอัสัญญิพรหมนั้น มีแต่รูปเพียงอย่างเดียว ปราศจากนามติดต่อดังข้อความในมหานิทานสูตรที่ว่า อัสัญญิสัตตตายตนะอายตนะของสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา เพราะพรหมพวกนี้รังเกียจสัญญาความจำได้หมายรู้พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ.9, 2545:265)

สรุปว่า คุณลักษณะของพรหมในพุทธปรัชญาหมายความว่า บุคคลจะเป็นพรหมคือบุคคลซึ่งมีความยินดีพอใจในความสุขในการเข้าฌาน ไม่ยินดีในกามารมณ์ คือ รักษาอารมณ์สภาวะที่จิตแนบแน่นในอารมณ์ฌานเสมอ ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา กล่าวคือเพียรข่มละนิรแ้ว 5 เป็นต้นถึงแม้ว่าพรหมในพระพุทธศาสนาจะประกอบไปด้วยคุณลักษณะไม่ยินดีในกามารมณ์ฝ่ายดี หรือไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการมีอายุที่ยืนยาวมีรูปร่างที่สวยงามมีรัศมีแผ่ซ่านรุ่งเรืองสว่างไสว มีเสียงอันไพเราะ โดยคุณลักษณะสุดที่จะพรรณนา โดยที่ไม่ต้องกิน อมด้วยสมาธิมาน ไม่ต้องขบถาย ไม่มีความรู้สึกเจ็บปวดเหมือนมนุษย์ธรรมดาทั่วไป แต่พรหมในทรรศนะพุทธปรัชญาก็ไม่ได้มีคุณลักษณะที่มีอำนาจยิ่งใหญ่อยู่เหนือจักรวาลและไม่ได้มีฐานะเป็นพระเจ้าสร้างโลกจักรและสรรพสิ่ง และไม่ได้เป็นพรหมแบบสมบูรณนิรันดร์ กล่าวคือเป็นสัตว์โลกชนิดหนึ่งเท่านั้น

ลักษณะคุณสมบัติของพรหมกับกรรมดีและชั่ว

แนวคิดกรรมดีและชั่วขึ้นอยู่กับพรหมในระบบแนวคิดของปรัชญาอุปนิษัท เรื่องนี้พุทธปรัชญาปฏิเสธพระพรหมด้วยเหตุผลทางศีลธรรมที่เชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกรวมทั้งการกระทำของมนุษย์เกิดจากการบันดาลของพระพรหม ที่บอกไว้ว่าการกระทำทุกอย่างนั้น คนที่เข้าใจผิด จึงตั้งเดิมของตนที่ถูกกำหนดไว้แล้วได้ เพราะพระเจ้ากล่าวคือพรหมนั้น “ดำรงอยู่ในดวงใจของสรรพสัตว์ทั้งปวงทำให้สัตว์เหล่านี้หม่นไปด้วยอำนาจของพระองค์จุหนยนต์ที่ถูกหม่นไปฉะนั้น” ถ้าพระเจ้าเป็นผลักดันทุกสิ่งแล้ว การฆ่าสัตว์ การพุดต การประพฤติดิตต่าง ๆ ก็มีใช้การกระทำของมนุษย์ แต่คง

เป็นการกระทำของพระเจ้า เมื่อเป็นเช่นนี้ ความแตกต่างระหว่าง “สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำก็ย่อมไม่มี” ทุกสิ่งต้องเป็นไปตามที่พระเจ้กำหนดว่าจะต้องเป็นศีลธรรมก็ไร้ความหมาย ดังนั้น (ขุ.อ.(ไทย). 33/108) ศาสนาพุทธเชื่อว่ามนุษย์เป็นผู้ลิขิตชีวิตของตนเอง กฎแห่งกรรมเป็นกฎซึ่งควบคุมผลแห่งการกระทำของมนุษย์ แต่กฎแห่งกรรมมิใช่พระเจ้า เพราะพระเจ้านั้นมีลักษณะเป็น “บุคคล” ส่วนกฎแห่งกรรมไม่มีลักษณะเช่นนั้น ส่วนปัญหาที่ว่าใครสร้างมนุษย์ หรือมนุษย์มาจากไหน ศาสนาพุทธไม่ตอบเพราะห่างไกลจากปัญหาเรื่องความทุกข์เกินไป พุทธปรัชญาจัดเป็นอเทวนิยมจะเห็นว่าลักษณะที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธพรหมลิขิต โดยตรัสไว้ในพระสูตรว่า “สมณพราหมณ์ที่มีวาตะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า สุข ทุกข์ หรือไม่สุข ไม่ทุกข์ที่บุคคลเสวยนั้น ล้วนมีการแต่การสร้างสรรคของเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ (อิสสรเทวดา) เป็นเหตุเราเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้วถาม ท่านทั้งหลายมีทรรศนะอย่างนี้จริงหรือ? ถ้าสมณพราหมณ์ยอมรับจริง เราก็ก็กล่าวกะเขาว่าถ้าอย่างนั้น การที่ท่านทั้งหลายทั้งหลายจักต้องฆ่าสัตว์..ลักทรัพย์.. ฯลฯ..ความเห็นผิด ก็เพราะการสร้างสรรคของเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่เป็นเหตุ (ละขี) ..ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลยึดถือการสร้างสรรคของเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่เป็นสาระสำคัญความพอใจหรือความเพียรพยายาม ว่ากิจนี้ควรทำกิจนี้ไม่ควรทำย่อมจะมีไม่ได้” (อง.ติ.ก.อ. 2/62/173)และ (อง.ติ.ก.อ. 2/62/179) พระสูตรนี้มีใจความโดยย่อว่า ถ้าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นสิ่งที่เทพเจ้าบันดาลให้แก่มนุษย์ แม้การทำความชั่วต่าง ๆ ก็ควรจะมีเทพเจ้าเป็นผู้บันดาลให้ทำ มนุษย์ไม่ได้ทำเอง ชวนให้สงสัยว่าทำไมเทพเจ้าจึงบันดาลให้มนุษย์ทำความชั่ว และถ้าเทพเจ้าบันดาลให้มนุษย์ทำทุกสิ่งทุกอย่าง มนุษย์ก็ไม่ทางเลือกว่า สิ่งนั้นควรทำสิ่งนี้ไม่ควรทำ ซึ่งขัดกับความจริง เพราะมนุษย์เรายังมีสิทธิ์ที่จะเลือกทำหรือไม่ทำอะไรก็ได้ ตามชอบใจ ดังที่เห็นกันอยู่ทั่วไป เพราะเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงปฏิเสธพรหมลิขิตอย่างสิ้นเชิงเหตุผลที่พุทธปรัชญาปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้าในเรื่องปัญหาชั่วร้าย ถ้าพระเจ้า (หรือพรหม) เป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง เป็นผู้ทรงศักดานภาพจริง ทำไมจึงสร้างโลกให้เต็มไปด้วยความชั่วร้ายและความทุกข์ พระเจ้ามีพระประสงค์อย่างไร ที่สร้างโลกมนุษย์ให้มีความทุกข์ิต ความ อยุติธรรม ถ้ามีพระเจ้าและพระเจ้าสร้างโลกจริง พระเจ้าก็คงจะใช้ความเมตตาหรือถ้ามีเมตตาก็คงจะไร้ศักดิ์ดานภาพอย่างจริงอย่างที่ว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความคิดเกี่ยวกับพระพรหมผู้สร้างนั้นเป็นความเข้าใจผิด คือในสมัยหนึ่งสัตว์โลกผู้หนึ่งจุติจากโลกหนึ่งมาเกิดในวิมานพรหมที่ว่างเปล่า สัตว์โลกนั้นเกิดเหงาจึงเกิดความคิดที่จะให้สัตว์โลกอื่นมาอยู่เป็นเพื่อนและก็ยังเฝ้าผู้มีสัตว์โลกซึ่งสิ้นอายุจากที่อื่นมาเกิดที่นั่นเป็นเพื่อนด้วยจริงๆ สัตว์ที่มาก่อนจึงรู้สึกถึงความตั้งใจของตนเป็นผล จึงคิดว่า “เราเป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็นใหญ่ ไม่มีใครข่มได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอัคร เป็นผู้สร้าง” ส่วนพวกที่มาทีหลังก็คิดว่าผู้มาก่อนเป็นผู้สร้างตนขึ้นมา (วิทย์ วิศทเวทย์, 2553:14)

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาปฏิเสธเฉพาะเทพเจ้าในฐานะเป็นบุคคลผู้ยิ่งใหญ่ ผู้สร้างสรรคผู้ดำรงอยู่ตลอดกาลเท่านั้น ตามหลักพระพุทธศาสนา ย่อมไม่มี “บุคคล” ใดจะอยู่ตลอดกาลได้ แต่พระพุทธศาสนาได้ปฏิเสธเทพเจ้าในฐานะเป็น “กฎเกณฑ์ธรรมชาติ” หรือหลักแห่งเหตุผลอันเที่ยงธรรมในธรรมชาติ ตรงกันข้ามยอมรับเสียอีก เพียงแต่เรียกชื่อตรงกัน แทนที่จะเรียกว่า “พระเจ้า” กลับเรียกว่า “ธรรม” ทั้งไม่สอนให้กราบไหว้เวียนวนแต่อย่างใด แต่ให้ปฏิบัติตามธรรมนั้นด้วย ถ้าใครปฏิบัติตามพระธรรมก็คุ้มครองผู้นั้นดังพระพุทธภาษิตว่า อัมโม หเว รักษติ อัมมจารี ธรรมนั้นแลย่อมคุ้มครองผู้ประพฤติธรรม จะเห็นว่าพุทธปรัชญาไม่เห็นด้วยกับทรรศนะปรัชญาเวทาคะในเรื่องชั่วที่ขึ้นอยู่กัอำนาจพรหมลิขิต

ลักษณะคุณสมบัติของพรหมกับสังคมมนุษย์

พรหมกับสังคมอันได้แก่เรื่องวรรณะ 4 คือ กษัตริย์ พรหมณ์ แพศย์ ศูทร ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สูตร โดยที่พรหมณ์เข้าใจว่ามนุษย์ทั้งหลายถือกำเนิดมาจากส่วนต่าง ๆ ของพรหม มนุษย์จึงมีหน้าที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกันตามวรรณะที่พระพรหมเป็นผู้สร้างและเป็นผู้จัดสรรหน้าที่ให้แก่คนในสังคมตามวรรณะ นี่เป็นลักษณะคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ในแง่ที่ว่าพรหมเป็นผู้สร้าง เป็นผู้บันดาล และเป็นกำหนดโชคชะตาชีวิตของมนุษย์ที่เรียกว่าพรหมลิขิต ทั้งนี้ ในทัศนะพุทธปรัชญาเห็นว่ามนุษย์นั้นต่างเกิดมาจากพ่อและแม่ ไม่ถือว่ามิมีมนุษย์คนใดที่เกิดจากส่วนอวัยวะใดของพรหมดังที่กล่าวมา สังคมมนุษย์ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าเริ่มต้นจากสังคมครอบครัวก่อน แล้วขยายออกไปสู่สังคมภายนอก เมื่อพ้นวัยทารกเต็มโตแล้ว มนุษย์ไม่อาจดำรงชีวิตอยู่ได้ตามลำพังยังต้องติดต่อสัมพันธ์กับผู้อื่น ชีวิตจำเป็นต้องติดต่อพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันกับคนในสังคม ดังนั้น มนุษย์ถือว่าเป็นสังคมธรรมชาติที่ซ่อนอยู่ในสังคมธรรมชาติ ภาวะของความผูกพันอยู่รวมกันเป็นครอบครัวเป็นตระกูลรวมกัน โดยมีบุพการีเช่น ปู่ย่า ตายาย มารดาบิดา เป็นที่เคารพนับถือและมีอนุชน เช่น หลาน เหลน เป็นต้น คนในสังคมจึงมีส่วนผสมส่งผลกระทบต่อความสุขและทุกข์แก่มนุษย์โดยตรง เมื่อพิจารณาจะพบว่า พระพุทธเจ้าได้ปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ความเชื่อเรื่องวรรณะเสียใหม่ โดยมีการวางหลักการคุณธรรมเชิงสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับบุคคล เช่น พ่อแม่และลูก ครูและศิษย์ ผู้ปกครองและผู้อยู่ภายใต้ปกครอง คือ ทั้งสังคมภายใน และในสังคมภายนอก หลักการนี้เรียกว่า พรหมวิหารธรรม 4 เพื่อเป็นข้อปฏิบัติปกติสุข ของคนในสังคม โดยที่ไม่ยึดโยงกับพระพรหมในฐานะเทพเจ้า จะเห็นว่าพระพุทธศาสนานี้ให้คุณค่าความสำคัญขึ้นอยู่กับที่บุคคลที่สามารถเข้าถึงความเป็นพรหมได้เอง

ข้อสังเกต หลักคุณธรรมเชิงสัมพันธ์ พรหมวิหารธรรม ๔ นี้ยังใช้ยกย่องบิดามารดาว่าผู้มีคุณธรรมเป็นพรหมของบุตรในเชิงบุคคลาธิษฐาน (พระธรรมกิตติวงศ์, (ทองดี สุรเตโช, ป.ศ. 9), 2548:627) ซึ่งหลักปฏิบัติพรหมวิหารธรรมนี้ยังถือว่าเป็นหลักธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐของคนในสังคมโดยรวม โดยไม่แบ่งแยกชนชั้นวรรณะอีกด้วย หากใครก็ตามที่ประพฤติปฏิบัติเป็นผู้อยู่อย่างประเสริฐ มีคุณธรรมประจำใจบริสุทธิ์ ดำเนินชีวิตตนเองและปฏิบัติต่อผู้อื่นได้โดยชอบ ซึ่งจะอยู่ในฐานะพ่อแม่ ในฐานะครูบาอาจารย์ หรือในฐานะนิสิตนักศึกษา ในฐานะผู้ปกครอง หรือในฐานะผู้ใต้ปกครองก็ตาม ก็สามารถนำหลักคุณธรรมนี้ไปประพฤติปฏิบัติได้ทุกสังคม แยกอธิบายตามทฤษฎะพุทธปรัชญาได้ดังนี้

(1) ในระดับสังคมภายใน คือ สังคมครอบครัว ข้อนี้ พระพุทธเจ้าทรงให้ความหมายคำว่า “พรหม” หมายถึงพ่อแม่ผู้ซึ่งเป็นพรหมของบุตร “พรหมมาติ มาตาทิโร” ที่กล่าวเช่นนี้เพราะพ่อแม่ นั้นให้ความรักเมตตาต่อบุตรด้วยความบริสุทธิ์ใจ ด้วยการยังบุตรให้เกิดแล้วเลี้ยงดูบุตรให้เติบโตด้วยความรักใคร่เมตตาห่วงหาอาทร ความจริง มนุษย์เราทั้งหลายเมื่อเกิดมาตั้งแต่เล็กจนเติบโตใหญ่ล้วนแต่ได้รับการเลี้ยงดูเอาใจใส่ จากพ่อแม่ทั้งนั้น ถ้าว่าพ่อแม่ไม่มีพรหมวิหารธรรมประจำใจอันบริสุทธิ์แล้วไซ้ บุตรนั้นหาจะได้เกิดมาเป็นคนไม่ นี่จึงกล่าวได้ว่าพ่อแม่ นั้นเปรียบได้ว่าเป็นพระพรหมของบุตร เพราะความที่แห่งพ่อแม่ นั้นเป็นผู้มีพรหมวิหารธรรม ๔ คือ เมตตา ความหมายถึงมีความรักใคร่ปรารถนาดี มีไมตรี กรุณา หมายถึงความเอ็นดูสงสารอยากช่วยเหลือ มุทิตา หมายถึงพลอยยินดีเบิกบานต่อเมื่อบุตรได้ดี อุเบกขา หมายถึงความเป็นผู้มีใจเป็นกลาง ไม่เข้าเติมต่อเมื่อบุตรผู้ซึ่งอาจจะกระทำความผิดไปแล้วผิดพลาด

ทั้งนี้ คุณธรรมของมารดาบิดายังเปรียบเหมือนวิสุทธิเทพ คือ เสมือนพระอรหันต์ที่คอยอบรมสั่งสอนทั้งป้องกันให้ประโยชน์สุขต่อบุตรอย่างบริสุทธิ์ใจ มารดาบิดาเป็นดุจบุรพาจารย์เพราะเป็นครู

อาจารย์อบรมสั่งสอนเป็นคนแรก ตามที่พระพุทธองค์ตรัสเปรียบว่าบิดามารดาเป็นทิศเบื้องหน้า มีหน้าที่เพื่ออุปการะแก่บุตร ๕ ประการคือ (1) ห้ามปรารบป้องกันจากความชั่ว (2) ดูแลฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี (3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา (4) จักหาคู่ครองที่สมควรให้ (5) มอบทรัพย์สมบัติให้เมื่อถึงโอกาสอันสมควร (อง ปญจก.(ไทย), 22/39/38) สรุปว่า ความสำคัญของพรหมวิหารธรรมอันเป็นพื้นฐานคุณธรรมอันดีงามสำหรับครอบครัวนอกจากนี้ พระพุทธศาสนายังกล่าวถึงในระดับสังคมภายนอก

(2) ในระดับสังคมภายนอก คือ พุทธปรัชญามองว่าสังคมทั่วไปสามารถนำหลักคุณธรรม “พรหมวิหารธรรม 4” ไปเป็นข้อปฏิบัติใช้ได้จริง ถือว่าเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐานที่มีความสำคัญต่อการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม ไม่ว่าจะเป็นระดับครูบาอาจารย์กับศิษย์ หรือระดับผู้บริหารชนชั้นปกครองของบ้านเมืองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง เช่น ประชาชน เป็นต้น อธิบายว่า ถ้าครูบาอาจารย์หรือผู้บริหารหรือผู้นำที่ดำรงตนอยู่ในพรหมวิหารธรรม ย่อมจะช่วยเหลือดูแลความทุกข์สุขของผู้ใต้ปกครองตามหลักของพรหมวิหาร 4 คือ (1) เมตตา คือ ความรักความปรารถนาดีที่จะให้ผู้อยู่ใต้ปกครองมีความสุข ดังความว่า “ภิกษุผู้มีจิตสทรรคด้วยเมตตา แผ่ไปยังสัตว์โลกทั้งปวงเหมือนคนเห็นคนผู้หนึ่งซึ่งเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจแล้วพึงรักใคร่นั่น” (อภิ.วิ.(ไทย), 35/643/427) เมตตานี้ใช้เป็นคุณธรรมที่เป็นพื้นฐานทางใจประการแรกที่ต้องมีเพื่อความผาสุกความเจริญให้แก่เพื่อนร่วมโลกที่มีเมตตาต่อกันและกันได้ (2) กรุณา คือ ความปรารถนาดีคิดช่วยเหลือให้ความสนใจเอาใจใส่เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ผู้ที่อยู่ภายใต้ปกครองได้ดีดังความว่า “ภิกษุผู้มีจิตสทรรคด้วยกรุณา แผ่ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนหนึ่ง ซึ่งตกทุกข์ได้ยาก แล้วพึงสงสาร” (อภิ.วิ.(ไทย), 35/653/428) กรุณานี้เป็นคุณธรรมเพื่อช่วยเหลือในยามที่เพื่อนร่วมโลกตกทุกข์ได้ยาก ซึ่งต่อจากเมตตา (3) มุทิตา คือ มีความพลอยยินดี เมื่อเห็นผู้อยู่ภายใต้ปกครองมีความสุข ความเจริญ ดังความว่า “ภิกษุผู้มีจิตสทรรคด้วยมุทิตา แผ่ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักชอบใจ แล้วยินดีด้วย ฉะนั้น” (อภิ.วิ.(ไทย), 35/663/430) มุทิตานี้เป็นคุณธรรมที่ยกระดับจิตสูงขึ้นไปในระดับความดีงามอีกขั้นหนึ่งต่อจากกรุณา (4) อุเบกขา คือ ความมีเป็นกลางไม่อคติลำเอียง มีจิตที่เที่ยงธรรม ไม่เลือกปฏิบัติด้วยความรักหรือความชัง ดังความว่า “ภิกษุผู้มีจิตสทรรคด้วยอุเบกขา แผ่ไปยังสัตว์โลกทั้งปวงเหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักชอบใจก็ไม่ชัง ไม่เป็นที่ชังก็ไม่ชัง แล้วเป็นผู้มีอุเบกขา ความวางเฉย ฉะนั้น” อุเบกขานี้เป็นคุณธรรมระดับที่รักษาความเป็นกลางแห่งจิตที่ก่อปรไปเมตตาและกรุณาต่อเพื่อนร่วมโลก (อภิ.วิ.(ไทย), 35/673/431)

หลักคุณธรรมพรหมวิหารนี้ เมื่อสังคมหรือบุคคลใดเจริญเนื่องด้วยมีอานิสงส์ 11 ประการ ดังความว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สังคมแล้ว ปรารถนาดีแล้ว พึงหวังได้อานิสงส์ 11 ประการ คือ (1) หลับเป็นสุข (2) ตื่นเป็นสุข (3) ไม่ฝันร้าย (4) เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย (5) เป็นที่รักของอมนุษย์ (6) เทวดาทั้งหลายรักษา (7) ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรา กล้ากรายไม่ได้ (8) จิตตั้งมั่นโดยเร็ว (9) สีหน้าสดใส (10) ไม่หลงลืมสติตาย (11) เมื่อยังไม่แห่งตลอดคุณวิเศษอันยอดเยี่ยมยิ่งย้อมเข้าถึงพรหมโลก” (อง.เอกาทสก.อ.3/15/385)

จะเห็นว่าคุณธรรมนี้เป็นพื้นฐาน เป็นคุณธรรมสำหรับผู้ใหญ่ โดยสามารถประยุกต์ใช้ได้แก่ทุกสังคม ดังหลักธรรมในสาราณียธรรม 6 คือ (1) เมตตากายกรรม (2) เมตตาวาจกรรม (3) เมตตา มโนกรรม (4) สาราณโภคิ (5) สีสามัญญตา (6) ติฏฐีสามัญญตา คุณธรรมเหล่านี้อันเป็นสาเหตุสร้างความสัมพันธ์อันดีกับผู้อื่นไม่ว่าจะเป็นเพื่อนร่วมงานกิจการหรือชุมชน ตลอดจนพี่น้องร่วม

ครอบครัว ครูบาอาจารย์หรือผู้ปกครองบ้านเมืองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง เป็นต้น (ที.ปา.(ไทย), 11/324/321/322)

นอกจากนี้ หลักธรรมที่เป็นเครื่องแสดงความเมตตากรุณาช่วยเหลือเอื้อเฟื้อต่อเพื่อนมนุษย์ อีกประการคือ สังคหัตถุ เป็นหลักสำหรับยึดเหนี่ยวน้ำใจคนมี 4 ประการคือ (1) ทาน คือ การให้ปัน สิ่งของแก่ผู้ที่ควรให้ด้วยน้ำใจ (2) ปิยวาจา คือ การพูดจาอ่อนหวาน สุภาพเรียบร้อย ไม่หยาบคาย (3) อัตถจริยา คือ ประพฤติตนอยู่ร่วมอาศัยช่วยเหลือกัน (4) สมานัตตา คือ การวางตนเสมอต้นเสมอปลายไม่ถือตัว (ที.ปา.(ไทย), 11/313/206) ซึ่งหลักธรรมสังคหัตถุ 4 นี้ เป็นไปเพื่อความผูกพันทางใจ เป็นเครื่องสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวน้ำใจกันและกัน ในทานิสังสูตรว่า “ผู้ให้ทานย่อมเป็นที่รักของชนเป็นอันมาก เชื่อว่าดำเนินตามธรรมของสัปบุรุษผู้สงบฯ (องค. ปญจ. ฉก. (ไทย), 82) การให้วัตถุทานหรือ การประพฤติปฏิบัติตามหลักคุณธรรมพรหมวิหาร 4 ล้วนเป็นจริยธรรมขั้นพื้นฐานเชิงสัมพันธ์ สำหรับใช้ดำเนินวิถีชีวิตให้ปกติสุขแก่คนในสังคมทั้งนั้นในทรรศนะพุทธปรัชญา จะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนา มีหลักคำสอนที่น่าสนใจเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมที่น่าสนใจอย่างหลายประการ มิใช่มีแค่ หลักการพรหมวิหาร 4 และ สังคหัตถุ 4 เท่านั้น ที่เกี่ยวพันกับหลักการอยู่ในสังคม แลยังมีคำสอน เรื่อง “อเวนา จ พลานํ บัณฺฑิตานํ จ เสวนา” แปลว่า การไม่คบคนพาล ควรบัณฑิต หลักการนี้ถือได้ว่า มุ่งเน้นไปที่ตัวบุคคลที่มีคุณธรรมที่เป็นบัณฑิตที่พึงรู้ไว้ อะไรคือ บาป บุญ คุณโทษ ประโยชน์และ มิใช่ประโยชน์ (ช.ช.(ไทย), 25/1/13/6/8)

สรุปว่าความเชื่อเรื่องวรรณะซึ่งได้รับอิทธิพลจากศาสนาฮินดูในแง่สังคมวรรณะที่วามมนุษย์ที่ เกิดมาไม่เท่าเทียมกันเพราะเกิดจากส่วนต่าง ๆ ของพระพรหม แต่พุทธปรัชญาไม่เห็นถึงความสำคัญ ของการแบ่งชั้นทางสังคม มนุษย์นั้นล้วนกำเนิดมาจากที่เดียวกัน การแบ่งชนชั้นทางสังคมไม่ทำให้ผู้ที่ มีฐานะสูงมีความมั่งคั่งแต่อย่างใด หากแต่ความประพฤติดของบุคคลเท่านั้นที่จะแสดงให้เห็นว่าผู้นั้นควร ได้รักการยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐเพียงใด ผู้ที่ตั้งอยู่ในคุณธรรม มีความรู้และปฏิบัติธรรมจึงจะได้รับ ความยกย่องสรรเสริญจากชนทั้งปวง จากคัมภีร์สูตร และกรรมกถาสสูตรนั้นแสดงให้เห็นว่า พระพุทธ องค์ได้ทรงแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของโลกและสิ่งทั้งหลายในโลก ตั้งแต่หลังจากการเสื่อมสลายไป ตามวาระ เกิดสิ่งทั้งหลายขึ้นใหม่อีก และมีวิวัฒนาการเรื่อย ๆ มาแสดงให้เห็นถึงวิภูจักร มีการดับ เกิด ดำรงอยู่ วนเวียนไปเช่นนี้ไม่คงที่ ชีวิตมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน เป็นผลจากวิวัฒนาการตามธรรมชาติ เป็นไปตามเหตุปัจจัยโดยกฎธรรมแห่งความสัมพันธ์ ไม่ใช่พระเจ้าใด ๆ มาสร้างสรรคกำหนด ไม่ได้ เกิดขึ้นโดยอำนาจของผู้ใด วิวัฒนาการที่ละน้อย ๆ จนมาอยู่รวมกันเป็นสังคมมีการสร้างฐานะทาง สังคมขึ้น และยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านั้นซึ่งมนุษย์เป็นผู้สร้างมันขึ้นมาเอง หลงใหลยกย่องบูชาในสิ่งซึ่ง ตนสร้างขึ้นเองโดยลืมนึกว่า สิ่งเหล่านั้นไม่ใช่สิ่งจริงแท้ ไม่สามารถให้ความสุขอันแท้จริงได้ การมี ความรู้อันถูกต้องและประพฤติดในธรรมเท่านั้นที่จะนำไปสู่สุขอันประเสริฐได้ ฉะนั้น สำหรับพุทธ ศาสนา ไม่ว่าผู้นั้นจะอยู่ในฐานะใด วรรณะใด เมื่อเข้ามาศึกษาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ แล้วจะเข้าถึงสถานะอันแท้จริง ตระหนักได้ว่าที่จริงแล้วไม่มีความแตกต่างทางชนชั้นแต่อย่างใด มนุษย์ทุกคนมีฐานะเท่าเทียมกันดังกล่าว หลักการที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้นเอง ไม่ใช่ว่าพระองค์ เป็นผู้มีความอำนาจเหนือสิ่งใด ไม่ใช่ผู้ทรงสร้างหรือใช้อำนาจบันดาลให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามพระประสงค์ ไม่ใช่ผู้มีความอำนาจเหนือสิ่งทั้งหลายเช่นในปรัชญาศาสนาอื่น ๆ นี่คือข้อยืนยันลักษณะอเทวนิยมในพุทธ ปรัชญาดังกล่าว

บทสรุป

พรหมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา หมายถึง ใหญ่ เติบโต เจริญรุ่งเรือง ประเสริฐ บริสุทธิ มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกในฐานะของบุคลาธิษฐานพรหม และธรรมาธิษฐานพรหม ดังนั้น ในทัศนะพุทธปรัชญาถือว่าพรหมนั้นถูกอธิบายเป็นสองแนวคิดคือพรหมที่เป็นบุคลาธิษฐาน พรหมที่เป็นบุคลาธิษฐาน เพื่อใช้ยกบุคคลผู้คุณธรรมพรหมวิหาร 4 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ส่วน บุคลาธิษฐานพรหมกลุ่มที่เป็นเทวดามีที่อยู่เรียกว่าพรหมโลกเป็นภูมิที่จัดตามระดับ ภาวะจิตที่สูงกว่ากันโดยคุณธรรมตามระดับฌานที่ผู้นั้นถือเป็นอารมณ์

ข้อสังเกตคำสั่งสอนให้มีวรรณะ (ชนชั้น) โดยชาวอินเดียในครั้งพุทธกาลจะมีการแบ่งผู้คนออกเป็นพวกๆหรือวรรณะตามความเชื่อจากศาสนาฮินดูคือ 1. วรรณะพราหมณ์เป็นวรรณะสูงสุด ได้แก่พวกผู้ประกอบพิธีกรรมต่างๆ 2. วรรณะกษัตริย์ ได้แก่พวกกษัตริย์ผู้ปกครองบ้านเมือง 3. วรรณะแพศย์ ได้แก่พวกพ่อค้า ช่างฝีมือ 4. วรรณะศูทร ได้แก่พวกคนใช้ ในทางกลับกันพุทธปรัชญาถือว่าคนในสังคมเท่าเทียมกัน ไม่สอนให้มีวรรณะ แต่จะสอนว่า ทุกคนนั้นจะดีหรือเลวไม่ได้ขึ้นอยู่กับกำเนิด แต่ขึ้นอยู่กับการกระทำของแต่ละบุคคล ถ้าใครทำดีจึงจะเป็นคนดี ถ้าใครทำชั่วก็จะเป็นคนชั่ว และจะสอนให้ทุกคนรักกัน เคารพกัน สามัคคีกัน และช่วยเหลือกันอย่างเสมอหน้า เพราะทุกคนคือเพื่อนร่วมทุกข์ เกิดแก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งนั้น

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). **พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2532). **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิทย์ วิศเวทย์. (2553). **ปรัชญาธรรม พุทธปรัชญา**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประยงค์ แสนบุราณ. (2547). **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2551). **ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหิกกา วิถิมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิ จตุกกะ ปริจเฉทที่ 5**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2552). **พุทธธรรม**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2555). **พุทธธรรม ฉบับขยาย**. กรุงเทพฯ : พิมพ์ผลธัมม.
- พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วังจันทร์). (2556). **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ.9). (2545). **โลกที่ปณี เรื่องของโลคนรก โลกมนุษย์ และโลก เทวดาอันแผ่แผ่คตินำวิถีชีวิต**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า.
- พระธรรมกิตติวงศ์, (ทองดี สุรเตโช,ป.ธ.9). (2548). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด**. สุนทร ฐ รังสี. (2545). **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- _____. (2552). พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมัคร ปุราवास. (2554). ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม.
- _____. (2554). ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันออก. กรุงเทพฯ : พิมพ์สำนักงานพิมพ์สยาม.
- _____. (2544). วิชาปรัชญา. พิมพ์ครั้งที่4, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม.
- สุวัฒน์ จันทระจำนง. (2550). ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.